७

अच्सन्धौ एकादेशः प्रकृतिभावश्च

प्रस्तावना

पाणिनीयसूत्रं हि लक्षणम् उच्यते। तत् लक्षणं यस्य शब्दस्वरूपस्य संस्कारं करोति तत् शब्दस्वरूपं तस्य लक्ष्यम् उच्यते। अतः व्याकरणस्य छात्रेण लक्षणं तल्लक्ष्यं च सुष्ठु बोध्यम्। लक्षणस्य अर्थं जानाति चेदेव लक्ष्यस्य संस्कारं कर्तुं प्रभवति। अतः लक्षणम् तदर्थः लक्ष्यम् एतत् त्रितयम् निष्ठया ज्ञेयमेव। अयमेव व्याकरणाध्ययनस्य पन्थाः। स एव खलु वैयाकरणः यः लक्षणं जानाति, अर्थं जानाति, लक्ष्यं च जानाति, लक्षणेन लक्ष्यस्य संस्कारं च करोति, एवं संस्कृतानि पदानि च व्यवहरति।

संहितायां सत्याम् पूर्वपरयोः पूर्वस्य स्थाने आदेशः भवतीति पूर्वपाठे आलोचितम्।

एकः पूर्वपरयोः इति अधिकारसूत्रमत्र मुख्यम्। ययोः वर्णयोः संहिता तयोः एकः पूर्ववर्णः अपरः परवर्णः च भवति। अस्मिन् पाठे पूर्वपरयोः द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः विधीयते। अयमस्य पाठस्य मुख्यो विषयः।

क्वचित् यद्यपि वयं चिन्तयामः यत् अत्र सन्धिपरिणामः भवतु परन्तु नैव भवति। तादृशानि स्थलानि अपि सन्ति। तत्र प्रकृतिभावः भवति इति उच्यते। अर्थात् यद्यपि वर्णौ समीपम् आगतौ तथापि परिणामः न भवति। तयोः प्रकृतिः स्वभावः स्वरूपम् तथैव तिष्ठति। अयमेव प्रकृतिभावः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- अधिकारसूत्रं कथम् अन्येषु सूत्रेषु कार्यं करोति इति बोद्धुं शक्नुयात्।
- कदा पूर्वपरयोः एकादेशः भवति इति ज्ञास्यति।
- सूत्राणां व्याखानं कर्तुं प्रभवेत्।
- प्रदत्तानाम् सन्धेः उदाहरणानां ससूत्रं साधनं कर्तुं पारयेत्।
- सिद्धकाण्डम् असिद्धकाण्डम् इति पाणिनेः कौशलं ज्ञास्यति।
- गुणः वृद्धिः पररूपम् पूर्वरूपम् सवर्णदीर्घः प्रकृतिभावः इति एतेषां सन्धीनां ज्ञानं प्राप्स्यति।
- अस्य पाठस्य सम्यक् ज्ञानेन अग्रिमेषु पाठेषु अस्य प्रवृत्तिस्थलानि बुद्ध्वा तेषां संस्कारं कर्तुं प्रभवेत्।

[७.१] एकः पूर्वपरयोः॥ (६.१.८१)

सूत्रार्थः - अस्मिन्नधिकारे विधीयमानः आदेशः पूर्वपरयोः स्थाने एकः एव भवति।

सूत्रव्याख्या - अधिकारसूत्रमिदम्। अस्मिन् पदद्वयमस्ति। एकः (१/१), पूर्वपरयोः (६/२) पूर्वश्च परश्च इति पूर्वपरौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तयोः पूर्वपरयोः इति षष्ठीद्विवचनमिदम्। इतः आरभ्य ख्यत्यात् परस्य (६.१.११२) इति सूत्रात् प्राक् अयम् अधिकारः। ययोः वर्णयोः संहिता तयोः एकः पूर्ववर्णः अपरः परवर्णः च भवति। अस्मिन्नधिकारे विधीयमानः आदेशः पूर्वपरयोः स्थाने एकः एव कर्तव्यः इति तदर्थः। अस्मिन्नधिकारे पूर्वपरयोः द्वयोः स्थाने एकः आदेशः भवति। अस्य उदाहरणानि अग्रे आद् गुणः इत्यादिषु यथास्थानं स्पष्टीभविष्यन्ति।

[७.२] आद् गुणः॥ (६.१.८४)

सूत्रार्थः - अवर्णाद् अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने एकः गुण आदेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। आद् गुणः इति पदद्वयात्मकमिदं सूत्रम्। आद् (५/१), न तु तपरकरणम्। सर्वविधम् अपि अकारं ग्राहयति। गुणः (१/१), अदेङ्गुणः इति संज्ञाकरणात् अ (ह्रस्वः), ए, ओ इति एते स्वराः गुणपदवाच्याः। एकः पूर्वपरयोः (६.१.८१) इति अधिकृतम्। पूर्वस्य परस्य च इति द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः भवतीति तदर्थः। इको यणचि इति सूत्रात् अचि (७/१) इत्यनुवर्तते। अवर्णाद् अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने एकः गुण आदेशः भवति इति सूत्रार्थः। अवर्णाद् अचि परे पूर्वपरयोः अवर्णाचोः स्थाने एकः गुणादेशः भवतीति फलितार्थः। अयं गुणादेशः असवर्णे अचि परे भवति इति अवधेयम्।

उदाहरणम् - उपेन्द्रः। गङ्गोदकम्। कृष्णर्द्धिः। तवल्कारः।

सूत्रार्थसमन्वयः - उप इन्द्रः इति स्थिते पकारात् परं यः अकारः अस्ति, तस्मात् परम् अच् इन्द्रशब्दस्य इकारःअस्ति, एवञ्च सः अकारः इन्द्रशब्दस्य इकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण अकार-इकारयोः स्थाने एकः गुणनामकः आदेशः प्राप्नोति। अदेङ् गुणः इति सूत्रं संज्ञाप्रकरणे पठितम्। अ ए ओ इति एतेषां नाम गुणः इति। तत्र अ+इ इत्यनयोः स्थाने एतेषु त्रिषु कतमः स्यादिति प्रश्नः। तत्र स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्यमस्ति। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानकृदान्तर्यमत्र द्रष्टव्यम्। तद्यथा - अ+इ इत्यत्र अकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः, इकारस्य च तालु। आदेशेषु अकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः, एकारस्य कण्ठतालु, ओकारस्य कण्ठोष्ठम्। अत्र इदं स्पष्टं यद् अकार-इकारयोः स्थानं कण्ठः च तालु च, एकारस्यापि स्थानं कण्ठतालु। अतः अ+इ इति स्थानिना सह आदेशस्य ए इत्यस्य स्थानतः आन्तर्यम्, सामीप्यम् अस्ति। अत एव एकारः एव आदेशः भवति। तदा उपेन्द्रः इति शब्दः निष्पद्यते।

गङ्गायाः उदकम् इति विग्रहः। समासे कृते गङ्गा उदकम् इति स्थितिः उद्भवति। गङ्गा उदकम् इति स्थिते गकारात् परं यः आकारः अस्ति, तस्मात् परम् अच् उदकशब्दस्य उकारः अस्ति, एवञ्च सः आकारः उदकशब्दस्य उकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। प्रकृतसूत्रेण आकार-उकारयोः स्थाने एकः गुणनामकः आदेशः प्राप्नोति। तत्र आ+उ इत्यनयोः स्थाने अ ए ओ इति एतेषु त्रिषु गुणनामकेषु कतमः स्यादिति प्रश्नः। तत्र स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्यमस्ति। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानकृदान्तर्यमत्र द्रष्टव्यम्। तद्यथा - आ+उ इत्यत्र आकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः, उकारस्य च

ओष्ठौ। आदेशेषु अकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः, एकारस्य कण्ठतालु, ओकारस्य कण्ठोष्ठम्। अत्र इदं स्पष्टं यद् आकार-उकारयोः स्थानं कण्ठः च औष्ठौ च, ओकारस्यापि स्थानं कण्ठोष्ठम्। अतः आ+उ इति स्थानिना सह आदेशस्य ओकारस्य स्थानतः आन्तर्यम्, सामीप्यम् अस्ति। अत एव ओकारः एव आदेशः भवति। तदा गङ्गोदकम् इति शब्दः निष्पद्यते।

कृष्णस्य ऋद्धिः इति विग्रहः। समासे कृते कृष्ण ऋद्धिः इति स्थितिः उद्भवति। कृष्ण ऋद्धिः इति स्थिते णकारात् परं यः अकारः अस्ति, तस्मात् परम् अच् ऋद्धिशब्दस्य ऋकारः अस्ति, एवञ्च सः अकारः ऋद्धिशब्दस्य ऋकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। प्रकृतसूत्रेण अकार-ऋकारयोः स्थाने एकः गुणनामकः आदेशः कर्तव्यः अस्ति। अ+ऋ इत्यनयोः स्थाने अ ए ओ इति एतेषु त्रिषु गुणनामकेषु कतमः स्यादिति प्रश्नः। तत्र स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्यमस्ति। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानकृदान्तर्यमत्र द्रष्टव्यम्। तद्यथा - अ+ऋ इत्यत्र अकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः, ऋकारस्य च मूर्धा। आदेशेषु अकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः, एकारस्य कण्ठतालु, ओकारस्य कण्ठोष्ठम्। अत्र इदं स्पष्टं यद् अकार-ऋकारयोः स्थानं कण्ठः च मूर्धा च, परन्तु आदेशेषु कस्यापि उच्चारणस्थानं कण्ठः मूर्धा चेति उभयं नास्ति। अतः आन्तरतम्यस्य अभावः अस्ति। तदा कः आदेशः स्याद् इति प्रश्नः। तदा -

[७.३] उरण् रँपरः॥ (१.१.५०)

सूत्रार्थः - ऋकारस्य स्थाने विधीयमानः अण् रपरः सन्नेव प्रवर्तते।

सूत्रव्याख्या - परिभाषासूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। उः अण् रपरः इति सूत्रगतपदच्छेदः। उः इति ऋवर्णस्य षष्ठ्येकवचनम्। अतः उः इत्यस्य ऋवर्णस्य ऌवर्णस्य च इति अर्थः। अण् (१/१), रपरः (१/१)। अत्र अण् पूर्वणकारेण सह अस्ति। रः परो यस्माद् असौ रपरः इति बहुव्रीहिसमासः। अत्र रँ इति प्रत्याहारः। माहेश्वरसूत्रेषु लण् इति सूत्रे लकारात् परं यः अकारः सः अनुनासिकः अस्ति इति पाणिनिपरम्परायाम् मन्यते। तेन अँकारेण सह रेफस्य योगेन रँ इति प्रत्याहारः निष्पद्यते। तस्य अर्थः र् ल् इति वर्णौ। षष्ठी स्थानेयोगा इति सूत्रात् स्थाने इति पदमनुवर्तते। स्थानेऽन्तरतमः इति सूत्रादपि स्थाने इति पदमनुवर्तते, तस्य च प्रथमान्ततया विपरिणामो भवति। सूत्रार्थः - ऋकारस्य स्थाने अणः प्रसङ्गे सः अण् रपरः सन्नेव प्रवर्तते। अर्थात् यदि ऋवर्णस्य स्थाने अ इ उ इत्येषु कश्चिदपि प्रसज्यते तदा प्रयोगात् पूर्वं तैः सह र् योजनीयः इति। यदि ऌवर्णस्य स्थाने अ इ उ इत्येषु कश्चिदपि प्रसज्यते तदा प्रयोगात् पूर्वं तैः सह ल् योजनीयः इति।

अयमत्र सारः -

अ+ऋ इति अनयोः स्थाने गुणः कर्तव्यः चेत् सर्वदा अर् भवति। अ+ऌ इति अनयोः स्थाने गुणः कर्तव्यः चेत् सर्वदा अल् भवति। अ+ऋ इति अनयोः स्थाने वृद्धिः कर्तव्यः चेत् सर्वदा आर् भवति। अ+ऌ इति अनयोः स्थाने वृद्धिः कर्तव्यः चेत् सर्वदा आल् भवति। ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावौ एव इति भाष्यवाक्यम्।

उदाहरणम् - कृष्ण ऋद्धिः इति स्थिते अकार-ऋकारयोः स्थाने आद् गुणः इति सूत्रेण अ ए ओ इति गुणः प्रसक्तः। प्रकृतसूत्रेण रपरत्वे कृते अर् ए ओ इति त्रयः आदेशः प्राप्ताः। एतेषु अर् इत्यस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः च मूर्धा च। अतः अ+ऋ इति स्थानिना सह अर् इत्यस्य एव स्थानकृदान्तर्यमस्ति। अतः अर् इत्येव आदेशः भवति। तेन कृष्ण् अर् द्धिः इति स्थिते वर्णसम्मेलनेन कृष्णर्द्धिः इति परिनिष्ठितं रूपं लभ्यते।

तव ऌकारः इति वाक्यम्। द्वयोः पदयोः अर्धमात्राकालिकं सामीप्यं विवक्षितं चेत् संहिता भवति। तदा तव ऌकारः इति स्थितिः उद्भवति। वकारात् परं यः अकारः, तस्मात् परम् अच् ऌकारशब्दस्य ऌ इति वर्णः अस्ति, एवञ्च सः अकारः ऌकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। आद् गुणः इति सूत्रेण अकार-ऌकारयोः स्थाने एकः गुणनामकः आदेशः कर्तव्यः अस्ति। अ+ऌ इत्यनयोः स्थाने अ ए ओ इति एतेषु त्रिषु गुणनामकेषु कतमः स्यादिति प्रश्नः। तत्र स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्यमस्ति। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानकृदान्तर्यमत्र द्रष्टव्यम्। अ+ऌ इत्यत्र अकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः, ऌकारस्य च दन्ताः। अकार-ऌकारयोः स्थाने प्रसक्तः गुणः उरण् रपरः इति सूत्रेण अल् ए ओ इति स्यात्। एतेषु अल् इत्यस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः च दन्ताः च। अतः अ+ऌ इति स्थानिना सह अल् इत्यस्य एव स्थानकृदान्तर्यमस्ति। अतः अल् एव भवति। तेन तव् अल् कारः इति स्थिते वर्णसम्मेलनेन तवल्कारः इति परिनिष्ठितं रूपं लभ्यते।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. एकः पूर्वपरयोः इति कीदृशं सूत्रम्। कश्च तदर्थः।

२. गङ्गोदकम् इत्यत्र ओकारः केन सूत्रेण।

३. आद् गुणः इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

४. उरण् रपरः इति सूत्रे अण् केन णकारेण।

५. ऋकारस्य स्थाने इकारः भवति चेत् वस्तुतः कः आदेशः भवति, केन च सूत्रेण।

६. आद् गुणः इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

१) गव्यम् २) नाव्यम् ३) विष्णवे ४) उपेक्षा

७. उरण् रपरः इत्यस्य उदाहरणम् किम्।

१) कृष्णर्द्धिः २) गवेन्द्रः ३) नरेन्द्रः ४) शचीन्द्रः

[७.४] वृद्धिरेचि॥ (६.१.८५)

सूत्रार्थः - अवर्णाद् एचि परे पूर्वपरयोः स्थाने एकः वृद्धिः आदेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमेतद्। अस्मिन् पदद्वयमस्ति। वृद्धिः एचि इति सूत्रगतपदच्छेदः। वृद्धिः (१/१), एचि (७/१)। आद् गुणः इति सूत्राद् आद् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः (६.१.८१) इति अधिकृतम्। पूर्वस्य परस्य च इति द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः भवतीति तदर्थः। अवर्णाद् एचि परे पूर्वपरयोः स्थाने एकः वृद्धिः आदेशः भवति इति सूत्रार्थः। अर्थात् यदि अवर्णः (ह्रस्वः दीर्घो वा) एचः (ए ओ ऐ औ) अव्यवहितपूर्वः स्यात् तर्हि पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः (आ ऐ औ) एकादेशः भवतीति। अवर्णाद् एचि परे पूर्वपरयोः अवर्ण-एचोः स्थाने एकः वृद्धिः आदेशः भवतीति फलितार्थः।

अपवादः - आद् गुणः इति सूत्रेण अवर्णाद् अचि परे गुणः विहितः। वृद्धिरेचि इति सूत्रेण अवर्णाद् एचि परे वृद्धिः विहिता। अवर्णाद् एचि परे इदं सूत्रद्वयमपि कार्याय प्रवर्तेत। तदा केन सूत्रेण कार्यं कर्तव्यमिति प्रश्नः। यदि सर्वत्र आद् गुणः इति सूत्रं प्रवर्तेत तदा वृद्धिरेचि इति सूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थं क्षेत्रम् अर्थात् किमपि लक्ष्यं नावशिष्येत। तदा वृद्धिरेचि इति सूत्रं व्यर्थताम् आपद्येत। परन्तु भगवतः पाणिनेः किमपि वचनं न व्यर्थम्। अतः वृद्धिरेचि इति सूत्रस्य यावद् लक्ष्यं तावत् सर्वमपि तस्यैव अस्तु। तस्य लक्ष्ये आद् गुणः न प्रवर्तेत। गुणस्य यावत् लक्ष्यं दृष्टं तावद् वस्तुतः नास्ति। तस्मिन् लाघवम् आगतम्। अयं लक्ष्यसंकोचः अर्थात् लक्ष्ये प्रवृत्तिबाधः वृद्धिरेचि इति सूत्रेण कृतः। अतः वृद्धिरेचि सूत्रं गुणस्य अपवादः। गुणः अवश्यप्राप्तः आसीत्। तथापि वृद्धिरेचि इति सूत्रम् आरब्धम्। अतः तद् बाधकमेव भवति। गुणः उत्सर्गविधिः भवति, वृद्धिः अपवादः भवति।

उदाहरणम् - कृष्णैकत्वम्। गङ्गौघः। देवैश्वर्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - कृष्णस्य एकत्वम् इति विग्रहः। समासे कृते कृष्ण एकत्वम् इति स्थितिः उद्भवति। णकारोत्तरवर्ती यः अकारः, तस्मात् परम् एच् एकत्वशब्दस्य ए इति वर्णः अस्ति, एवञ्च सः अकारः एकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः अ+ए इत्यत्र अवर्णाद् एच् इति स्थितिः अस्ति। तदा अ+ए इति पूर्वपरयोः द्वयोः स्थाने प्रकृतसूत्रेण (आ ऐ औ इति एतेषु) वृद्धिः एकादेशः प्राप्नोति। एषु कतमः स्यात्। तत्र स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्यमस्ति। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानकृदान्तर्यमत्र द्रष्टव्यम्। तद्यथा - स्थानिनः अकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः, एकारस्य च कण्ठतालु। आदेशेषु केवलम् ऐकारस्य एव उच्चारणस्थानं कण्ठतालु। अतः अ+ए इति स्थानिना सह आन्तरतम्यम् ऐकारस्य एव अस्ति। तदा अ+ए इति अनयोः स्थाने अन्तरतमः ऐकारः भवति। तदा कृष्ण् ऐ कत्वम् इति स्थितिः जायते। वर्णमेलनेन कृष्णैकत्वम् इति रूपं सिद्ध्यति।

गङ्गायाः ओघः इति विग्रहः। समासे कृते गङ्गा ओघः इति स्थितिः उद्भवति। तत्र आ+ओ इति अनयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषाबलेन कण्ठोष्ठस्थानजन्यत्वधर्मेण अन्तरतमः औकारः भवति। तदा गङ्गौघः इति रूपं सिद्ध्यति। गङ्गाप्रवाहः इति अस्य शब्दस्यार्थः।

देवस्य ऐश्वर्यम् इति विग्रहः। समासे कृते देव ऐश्वर्यम् इति स्थितिः उद्भवति। तत्र अ+ऐ इति अनयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषाबलेन कण्ठतालुस्थानजन्यत्वधर्मेण अन्तरतमः ऐकारः भवति। तदा देवश्वैर्यम् इति रूपं सिद्ध्यति।

कृष्णस्य औत्कण्ठ्यम् इति विग्रहः। समासे कृते कृष्ण औत्कण्ठ्यम् इति स्थितिः उद्भवति। तत्र अ+औ इति अनयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषाबलेन कण्ठोष्ठस्थानजन्यत्वधर्मेण अन्तरतमः औकारः भवति। तदा कृष्णौत्कण्ठ्यम् इति रूपं सिद्ध्यति। कृष्णसम्बन्धिजिज्ञासा इति तदर्थः।

अच्सन्धिप्रकरणे कस्य सूत्रस्य वस्तुतः कियत् कार्यक्षेत्रम्, कियत् लक्ष्यम् इति अधः पट्टिकापर्यवेक्षणेन स्फुटं भविष्यति।

पूर्वः	परः	आदेशः	कीदृशः	सूत्रम्
अ	इक्	गुणः	पूर्वपरयोः एकादेशः	आद् गुणः
अ	एच्	वृद्धिः	पूर्वपरयोः एकादेशः	वृद्धिरेचि
इक्	अच् असवर्णः	यण्	पूर्वस्य स्थाने आदेशः	इको यणचि
एच्	अच्	अय् अव् आय् आव्	पूर्वस्य स्थाने आदेशः	एचोऽयवायावः

[७.५] एत्येधत्यूठ्सु॥ (६.१.८६)

सूत्रार्थः - अवर्णाद् एजाद्योः एत्येधत्योः ऊठि च परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमेतद्। एत्येधत्यूठ्सु इति एकमेव पदमत्र सूत्रे। तच्च सप्तमीबहुवचनान्तम्। एतिः च एधतिः च ऊठ् च इति एत्येधत्यूठः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। तेषु एत्येधत्यूठ्सु इति। प्रथमपाठे एव आलोचितं यद् धातुनिर्देशाय इक् श्तिप् वा व्यवह्रियते। अत्र इण् गतौ, एध वृद्धौ इति धातू स्तः। तयोः श्तिप्-प्रत्यययोगेन एतिः एधतिः इति शब्दौ निष्पद्येते। आद् गुणः इति सूत्राद् आत् इति पञ्चम्यन्तं पदमनुवर्तते। वृद्धिरेचि सूत्राद् वृद्धिः एचि इति पदद्वयमप्यनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इति अधिकृतम्। पूर्वस्य परस्य च इति द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः भवतीति तदर्थः। पदयोजना - आद् एचि एत्येधत्यूठ्सु वृद्धिः एकः पूर्वपरयोः इति।

तदादिविधिः - अत्र कथं तदादिविधिः भवतीति किञ्चित् प्रदर्श्यते। येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रव्याख्यावसरे तदाविधिः विवृतः। तस्यैव प्रयोगस्थलानि एतानि। एचि एत्येधत्यूठ्सु इति पदद्वयं सप्तम्याम्। तयोः एचि इति पदेन लक्ष्ये एकदा केवलम् एकः एव अल् लभ्यते। अतः एचि इति अल्बोधकं पदमस्ति। एवं सति तदादिविधिः भवति। अर्थो भवति - एजादिः एतिः एधतिः च इति। अत्र एच् केवलम् इण्-धातोः एध्धातोश्च विशेषणमस्ति, न तु ऊठ् इत्यस्यापि, यतो हि ऊठ् कदापि एजादिः न भवति।

सूत्रार्थो भवति - अवर्णाद् एजाद्योः एत्येधत्योः ऊठि च परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति इति। अर्थात् अवर्णात् परं एजादिः अर्थात् यस्य आदिः वर्णः एच्-प्रत्याहारस्थः अस्ति तादृशः इण् धातुः, एध् धातुः वा यदि स्यात् अथवा ऊठ् स्यात् तर्हि पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवतीति।

सूत्रावतरणम् - उप एति उप एधते इत्यत्र वृद्धिरेचि इति सूत्रेणैव वृद्धिसम्भवे एतत्सूत्रं कुतः कृतमिति प्रश्न उदियात्। तत्रोत्तरम् - एङि पररूपम् इति सूत्रम् अग्रे अस्ति। तदर्थो हि - अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् एङादौ धातौ परे पूर्वपरयोः पररूपम् एकादेशः भवति। अत एव उप एति, उप एधते इत्यत्र एङि पररूपम् इति सूत्रेण पररूपम् प्राप्तम्। तस्य अपवादत्वेन वृद्धिं विधातुम् एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रं प्रणीतं पाणिनिमुनिना।

उदाहरणम् - उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः।

सूत्रार्थसमन्वयः - इण्-धातोः प्रथमपुरुषे एकवचने रूपम् एति इति। उप इति उपसर्गयोगेन उप एति इति स्थितिः उद्भवति। धातूपसर्गयोः संहिता अनिवार्या। अत्र अवर्णात् परम् एजादिः अर्थात् एकारादिः इण्-धातुः अस्ति। तदा अ+ए इति पूर्वपरयोः स्थाने एङि पररूपम् इति सूत्रेण पररूपे प्राप्ते एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रेण वृद्धिः विधीयते। तत्र अ+ए इति अनयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषाबलेन कण्ठतालुस्थानजन्यत्वधर्मेण अन्तरतमः ऐकारः भवति। तदा उपैति इति रूपं सिद्ध्यति। समीपं गच्छति इति तदर्थः।

एध्धातोः तप्रत्यये रूपम् एधते इति। उप इति उपसर्गयोगेन उप एधते इति स्थितिः उद्भवति। तत्र अवर्णात् परम् एजादिः एध्धातुः अस्तिः। अतः अ+ए इति स्थिते एङि पररूपम् इति सूत्रेण पररूपे प्राप्ते एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रेण वृद्धिः विधीयते। तत्र अ+ए इति अनयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषाबलेन कण्ठतालुस्थानजन्यत्वधर्मेण अन्तरतमः ऐकारः भवति। तदा उपैधते इति रूपं सिद्ध्यति। समीपं वर्धते इति तदर्थः।

प्रष्ठौहः इति प्रष्ठवाह् इत्यस्य षष्ठी। तत्र प्रष्ठ ऊहः इति स्थितिः अस्ति। ऊहशब्दे ऊकारः ऊठ् अस्ति इति बोद्ध्यम्। अवर्णाद् ऊठि परे पूर्वपरयोः स्थाने आद् गुणः इति सूत्रेण गुणः प्रसज्यते। अतः आद् गुणः इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं बाधित्वा अ+ऊ इति पूर्वपरयोः स्थाने आन्तरतम्यात् औ इति वृद्धिः भवति। तदा प्रष्ठौहः इति रूपं निष्पद्यते।

अस्मिन् सूत्रे कानिचन वार्तिकानि सन्ति। तानि समासेन उपन्यस्यन्ते।

७.५.१) अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - अक्षशब्दाद् ऊहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति।

उदाहरणम् - अक्षाणाम् ऊहिनी इति विग्रहः। समासे कृते अक्ष ऊहिनी इति स्थिते अकार-ऊकारयोः स्थाने आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः भवति। तदा अक्षौहिणी इति रूपं निष्पद्यते। अक्षौहिणी इति सेनायाः नाम। तस्याः च परिमाणं - २१८७० रथाः, २१८७० गजाः, ६५६१० अश्वाः, १०९३५० पदातयः भवन्ति।

७.५.२) प्राद् ऊहोढोढ्येषैष्येषु। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - प्र इति उपसर्गात् परे यदि ऊह ऊढ ऊढि एष एष्य इति एते शब्दाः स्युः तर्हि पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति।

उदाहरणम् - प्र ऊहः - प्रौहः (उत्तमः ऊहकर्ता, तर्ककर्ता)। प्र ऊढः - प्रौढः (वृद्धः)। प्र ऊढिः - प्रौढिः (प्रौढता)। प्र एषः - प्रैषः (प्रेरणा)। प्र एष्यः - प्रैष्यः (प्रेरणयोग्यः, सेवकः)।

७.५.३) ऋते च तृतीयासमासे। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - तृतीयासमासे अवर्णात् ऋकारादौ ऋतशब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति।

उदाहरणम् - सुखेन ऋतः इति तृतीयासमासे कृते सुख ऋतः इति स्थिते आद् गुणः इत्यनेन गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन अकार-ऋकारयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति। स्थानत आन्तर्याद् अकार-ऋकारयोः स्थाने उरण् रपरः इति सूत्रेण आर् आदेशः भवति। तदा सुखार्तः इति रूपं निष्पद्यते। सुखी इति तदर्थः।

७.५.४) प्र-वत्सतर-कम्बल-वसनार्ण-दशानाम् ऋणे। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - प्र वत्सतर कम्बल वसन ऋण दश एभ्यः ऋणशब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति।

उदाहरणम् - प्र ऋणम् - प्रार्णम् (उत्तमम् ऋणम्)। वत्सतर ऋणम् - वत्सतरार्णम् (वत्सस्य कृते गृहीतम् ऋणम्)। कम्बल ऋणम् - कम्बलार्णम् (कम्बलस्य कृते गृहीतम् ऋणम्)। वसन ऋणम् - वसनार्णम् (वस्त्रस्य कृते गृहीतम् ऋणम्)। ऋण ऋणम् - ऋणार्णम् (एकस्य ऋणस्य कृते गृहीतम् अपरम् ऋणम्)। दश ऋणम् - दशार्णम् (यस्मिन् देशे दशप्रकारकं जलम् अस्ति स देशविशेषः)।

[७.६] उपसर्गाद् ऋति धातौ॥ (६.१.८८)

सूत्रार्थः - अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् ऋकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमेतद्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। उपसर्गात् (५/१), ऋति (७/१), धातौ (७/१)। ऋत् इति तपरकरणम्। तेन ह्रस्वः एव ऋकारः बोध्यः। आद् गुणः इति सूत्राद् आत् इति पञ्चम्यन्तं पदमनुवर्तते। वृद्धिरेचि इति सूत्राद् वृद्धिः इति पदमप्यनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इति अधिकृतम्। पूर्वस्य परस्य च इति द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः भवतीति तदर्थः। पदयोजना - आद् उपसर्गात् ऋति धातौ वृद्धिः एकः पूर्वपरयोः इति।

तदन्तविधिः - अस्मिन् सूत्रे तदन्तविधिः भवति। अत्र आद् उपसर्गात् इति समानविभक्तिकं पदद्वयम् अस्ति। अत्र आद् इति विशेषणम् , उपसर्गात् इति च विशेष्यम्। अतः तदन्तविधिः भवति। तदा तथा विशेष्यः उपसर्गः ग्राह्यः यस्य अन्ते विशेषणम् अवर्णः अस्ति। अत्र उपसर्गः इति विशेष्यः। आद् इति विशेषणम्। तदन्तविधिना अवर्णान्तः उपसर्गः इत्यर्थः भवति।

तदादिविधिः - अस्मिन् सूत्रे कथं तदादिविधिः भवतीति किञ्चित् प्रदर्श्यते। येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रव्याख्यावसरे तदाविधिः विवृतः। तस्यैव प्रयोगस्थलानि एतानि। ऋति धातौ इति पदद्वयं सप्तम्याम्। तयोः ऋति इति पदेन लक्ष्ये एकदा केवलम् एकः एव अल् ऋकारः लभ्यते। अतः

ऋति इति अल्बोधकं पदमस्ति। एवं सति तदादिविधिः भवति। एवञ्च तथा विशेष्यं ग्राह्यं यस्य आदि विशेषणम् अस्ति। अत्र विशेष्यः धातुः इति, विशेषणम् ऋत् इति। अतः तथा धातुः बोध्यः यस्य आदिः वर्णः ऋकारः अस्ति। अर्थो भवति - ऋकारादिः धातुः इति।

सूत्रार्थो भवति - अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् ऋकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति इति।

उदाहरणम् - प्रार्च्छति।

सूत्रार्थसमन्वयः - प्र ऋच्छति इत्यत्र प्र इति अवर्णान्तः उपसर्गः अस्ति, ऋच्छति इति ऋकारादिः धातुः परे अस्ति। तत्र आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण वृद्धिः विधीयते। यदि अत्रापि आद् गुणः इति सूत्रमेव प्रवर्तेत तर्हि प्रकृतसूत्रं निरवकाशम् अर्थात् व्यर्थं भवेत्। अतः वचनप्रामाण्यात् अयं गुणस्यापवादः। अ+ऋ इति पूर्वपरयोः स्थाने आ ऐ औ एषु अन्यतमः प्रसज्यते। तत्र आ अण् अस्ति, स च ऋकारस्य स्थाने प्राप्तः। अतः उरण् रपरः इति सूत्रेण आर् इति भवति। तदा आर् ऐ औ एषु आर् एव स्थानतः अन्तरतमः। पूर्वपरयोः स्थाने आर् इति आदेशः एव भवति। तदा प्रार्च्छति इति रूपं निष्पद्यते।

[७.७] एङि पररूपम्॥ (६.१.९१)

सूत्रार्थः - अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् एङादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपम् एकादेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। एङि (७/१), परस्य रुपम् पररूपम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। पूर्ववर्णः परवर्णरूपेण अवशिष्येत इति पररूपशब्दस्यार्थः। आद् गुणः इति सूत्राद् आत् इति पञ्चम्यन्तं पदमनुवर्तते। उपसर्गाद् ऋति धातौ इति सूत्राद् उपसर्गात् इति पञ्चम्यन्तं धातौ इति सप्तम्येकवचनान्तं चेति पदद्वयमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इति अधिकृतम्। पूर्वस्य परस्य च इति द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः भवतीति तदर्थः। पदयोजना - आद् उपसर्गात् एङि धातौ पूर्वपरयोः एकः पररूपम् इति।

तदादिविधिः तदन्तविधिश्च - आद् उपसर्गात् इति समानविभक्तिकं पदद्वयम्। आद् इति विशेषणम् उपसर्गाद् इति विशेष्यम्। अतः तदन्तविधिना अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् इति अर्थो भवति। एङि धातौ इति सप्तम्यन्तं पदद्वयमस्ति। तयोः एङि इति अल्बोधकमस्ति। अतः तदादिविधिना एङादिधातौ इति अर्थो भवति।

सूत्रार्थो भवति - अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् एङादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपम् एकादेशः भवति।

अपवादः - अ+ए, आ+ए, अ+ओ, आ+ओ इति स्थितौ वस्तुतः वृद्धिरेचि इति सूत्रेण वृद्धिः प्राप्नोति। अतः अयं विधिः वृद्धिरेचि इत्यस्य अपवादः अस्ति। अवर्णात् एजादिः इण् एध वा धातुः यदि स्यात् तर्हि एङि पररूपमिति सूत्रेण पररूपे प्राप्ते एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रेण वृद्धिः भवति। अतः एङि पररूपम् इत्यस्य एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रम् अपवादः। प्रथमं वृद्धिरेचि इत्यस्य अपवादः एङि पररूपम्।

उदाहरणम् - प्रेजते। उपोषति।

सूत्रार्थसमन्वयः - प्र एजते (एजृ दीप्तौ इति धातुः) इत्यत्र अवर्णान्तः उपसर्गः प्र अस्ति। ततः परम् एङादिः धातुः एजते इति अस्ति। वृद्धिरेचि इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायाम् एङि पररूपम् इति सूत्रेण वृद्धेः अपवादः भवति। किञ्च प्र-उपसर्गस्य अकारस्य एकारस्य च स्थाने पररूपम् भवति, अर्थात् अकारः एकाररूपेण अवशिष्यते। तदा प्रेजते इति रूपं सिद्ध्यति। प्रकर्षेण दीप्यति इति तदर्थः।

उप ओषति (उष दाहे इति धातुः) इत्यत्र अवर्णान्तः उपसर्गः उप अस्ति। ततः परम् एङादिः धातुः ओषति अस्ति। वृद्धिरेचि इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायाम् एङि पररूपम् इति सूत्रेण वृद्धेः अपवादः भवति। किञ्च उप-उपसर्गस्य अकारस्य ओकारस्य च स्थाने पररूपम् भवति, अर्थात् अकारः ओकाररूपेण अवशिष्यते। तदा उपोषति इति रूपं सिद्ध्यति। ज्वलति इति तदर्थः।

७.७.१) शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्। (वार्तिकम्)

इदं वार्तिकम्। पाणिनिमुनिः यथा सूत्रपाठं लिलेख तथैव गणपाठमपि लिलेख। तस्मिन् विशिष्टकार्यार्थं शब्दाः संगृहीताः सन्ति। तेषु अन्यतमः गणः शकन्ध्वादिगणः। वार्तिकार्थः - अचि परे शकन्ध्वादिविषये टेः पररूपं भवति।

उदाहरणम् - शकन्धुः। कर्कन्धुः। कुलटा। मनीषा। हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। सारङ्गः। सीमन्तः।

वार्तिकार्थसमन्वयः - शकानाम् अन्धुः कूपः। शक अन्धुः इति स्थिते ककारोत्तरवर्ती अकारः अचः अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः शक इत्यस्य अकारः टिसंज्ञकः। तस्य पररूपे कृते शकन्धुः इति रूपं सिद्ध्यति।

कर्काणाम् अन्धुः। (कर्काः केचित् नृपाः, तेषां कूपः इत्यर्थः।) कर्क अन्धुः इत्यत्र पररूपे कृते कर्कन्धुः इति रूपनिष्पत्तिः।

कुलेषु अटति सा कुलटा (व्यभिचारिणी स्त्री)। कुल अटा इति स्थिते टेः पररूपे कुलटा इति सिद्धम्।

मनस् ईषा इत्यत्र मनस् शब्दस्य अस् टिसंज्ञकः अस्ति। तस्य पररूपे कृते मन् ईषा इति जायते। वर्णमेलनेन मनीषा इति रूपं निष्पद्यते। बुद्धिः इति तदर्थः।

पतत् अञ्जलिः इत्यत्र पतत्-शब्दस्य अत् टिसंज्ञकः अस्ति। तस्य पररूपे कृते पत् अञ्जलिः इति जायते। वर्णमेलनेन पतञ्जलिः इति रूपं निष्पद्यते। महाभाष्यकारः शेषावतारः पतञ्जलिः इति तदर्थः।

सार अङ्गः - सारङ्गः (हरिणः पक्षिविशेषो वा)।

सीमन् अन्तः (सीम्नः अन्तः - सीमन्तः)। अत्र टिः अन् अस्ति। तस्य पररूपे कृते सीमन्तः इति सिद्ध्यति। नारीणां केशवेशे शिरसि या केशविभाजिका रेखा दृश्यते सा सीमन्तः इत्युच्यते।

शकन्ध्वादिगणः आकृतिगणः।

आकृत्या स्वरूपेण कार्यदर्शनेन गण्यते परिचीयते इति आकृतिगणः। यस्मिन् गणे अवर्तमानोऽपि कश्चित् शब्दः तद्गणस्थः इव गृह्यते चेदेव तस्य रूपं साधु इति वक्तुं शक्यते तदा स गणः आकृतिगणः इति गण्यते।

मार्तण्डः इति शब्दः लोके प्रसिद्धः। सूर्यः इति तदर्थः। मृतण्डे भवः मार्तण्डः इति तस्य निष्पत्तिः। परन्तु मृतण्डशब्दः कथमिति प्रश्नः। तत्रोच्यते मृतम् अण्डम् इति कर्मधारयसमासे कृते मृत अण्ड इति स्थितिः उद्भवति। तत्र पररूपे कृते मृतण्डशब्दः निष्पद्यते। अयं मृतण्डशब्दः शकन्ध्वादिगणे नास्ति। परन्तु तस्य यद् रूपं तत् तदा एव सम्भवति यदि स शब्दः शकन्ध्वादिगणे अस्ति इति मन्यते। अतः एव शकन्ध्वादिगणः आकृतिगणः इति कथ्यते।

पाठगतप्रश्नाः-२

८. वृद्धिरेचि इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

९. वृद्धिरेचि इति सूत्रस्य अपवादः कः।

१०. एङि पररूपमिति इति सूत्रस्यापवादः कः।

१) वृद्धिरेचि २) एङः पदान्तादति ३) एत्येधत्यूठ्सु ४) आद् गुणः

११. एङि पररूपमिति इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

१) प्रेजते २) उपैति ३) गङ्गौघः ४) देवालयः

१२. अधः प्रथमस्तम्भस्य द्वितीयस्तम्भे कः अपवादः इति युक्तां तालिकां चिनुत।

स्तम्भः-१	स्तम्भः-२
(क) आद् गुणः	(i) एङि पररूपम्
(ख) वृद्धिरेचि	(ii) एत्येधत्यूठ्सु
(ग) एङि पररूपम्	(iii) अकः सवर्णे दीर्घः
(घ) इको यणचि	(iv) वृद्धिरेचि

	(क)	(ख)	(ग)	(घ)
१)	(i)	(ii)	(iii)	(iv)
२)	(ii)	(i)	(iii)	(iv)
३)	(iii)	(ii)	(i)	(iv)
४)	(iv)	(i)	(ii)	(iii)

[७.८] अकः सवर्णे दीर्घः॥ (६.१.९७)

सूत्रार्थः - अकः सवर्णे अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घः एकादेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रगतपदच्छेदः। अकः (५/१), सवर्णे (७/१), दीर्घः (१/१)। इको यणचि इति सूत्राद् अचि इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इति अधिकृतम्। पूर्वस्य परस्य च इति द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः भवतीति तदर्थः। पदयोजना - अकः सवर्णे अचि दीर्घः एकः पूर्वपरयोः इति। सूत्रार्थो भवति - अकः सवर्णे अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घः एकादेशः भवति। अकः परम् सवर्णः अच् वस्तुतः अक् एव भवति। अतः अर्थो भवति - अ इ उ ऋ ऌ इति वर्णेभ्यः परं यदि सवर्णाः अ इ उ ऋ ऌ वर्णाः स्युः तर्हि पूर्वपरयोः स्थाने (अक्-सवर्णाचोः स्थाने) दीर्घः एकादेशः भवति।

उदाहरणम् - दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। होतृषिः।

सूत्रार्थसमन्वयः - दैत्यानाम् अरिः इति विग्रहः। समासे कृते दैत्य अरिः इति स्थितिः उद्भवति। तत्र यकारात् परं यः अकारः, तस्मात् परम्, तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्रेण सवर्णः अच् अकारः अस्ति। आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण पूर्वपरयोः अकार-अकारयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानत आन्तर्याद् आकारः एव दीर्घः एकादेशः भवति। तदा दैत्य् आ रिः इति स्थिते वर्णमेलनेन दैत्यारिः इति रूपं सिद्ध्यति। दैत्यानाम् दानवानाम् शत्रुः इति तदर्थः।

श्रियः ईशः इति विग्रहः। समासे कृते श्री ईश इति स्थितिः उद्भवति। तत्र ईकारात् परम् ईकारः अस्ति, स च तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्रेण सवर्णसंज्ञकः। अत्र इको यणचि इत्यनेन पूर्वस्य ईकारस्य स्थाने यणि प्राप्ते अकः सवर्णे दीर्घः इति प्रकृतसूत्रेण पूर्वपरयोः ईकार-ईकारयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानत आन्तर्याद् ईकारः एव दीर्घः एकादेशः भवति। तदा श्रीशः इति रूपं परिनितिष्ठति।

विष्णोः उदयः इति विग्रहः। समासे कृते विष्णु उदयः इति स्थितिः उद्भवति। तत्र उकारात् परम् उकारः अस्ति, स च तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्रेण सवर्णसंज्ञकः। अत्र इको यणचि इत्यनेन पूर्वस्य उकारस्य स्थाने यणि प्राप्ते अकः सवर्णे दीर्घः इति प्रकृतसूत्रेण पूर्वपरयोः उकार-उकारयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानत आन्तर्याद् ऊकारः एव दीर्घः एकादेशः भवति। तदा विष्णूदयः इति रूपं परिनितिष्ठति।

होता ऋषिः इति विग्रहः। कर्मधारयसमासे कृते होतृ ऋषिः इति स्थितिः उद्भवति। तत्र ऋवर्णात् परम् ऋवर्णः अस्ति। स च तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्रेण सवर्णसंज्ञकः। अत्र इको यणचि इत्यनेन पूर्वस्य ऋकारस्य स्थाने यणि प्राप्ते अकः सवर्णे दीर्घः इति प्रकृतसूत्रेण पूर्वपरयोः ऋकार-ऋकारयोः स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानत आन्तर्याद् ॠकारः एव दीर्घः एकादेशः भवति। तदा होतॄषिः इति रूपं परिनितिष्ठति।

कस्मात् परं कः सवर्णः भवितुम् अर्हति, अपि च तथा सति कः आदेशः स्यात् तद् अधः चतुरश्रपट्टिकायां प्रदर्शितम् अस्ति।

१) अ+अ = आ	अ+आ = आ	आ+अ = आ	आ+आ = आ
२) इ+इ = ई	इ+ई = ई	ई+इ = ई	ई+ई = ई
३) उ+उ = ऊ	उ+ऊ = ऊ	ऊ+उ = ऊ	ऊ+ऊ = ऊ
४) ऋ+ऋ = ॠ	ऋ+ॠ = ॠ	ॠ+ऋ = ॠ	ॠ+ॠ = ॠ

[७.९] एङः पदान्तादति॥ (६.१.१०५)

सूत्रार्थः - पदान्ताद् एङः अति परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपम् एकादेशः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। एङः पदान्ताद् अति इति सूत्रगतपदच्छेदः। एङः (५/१), पदस्य अन्तः पदान्तः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। तस्मात् पदान्तात् इति पञ्चम्येकवचनम्। अति (७/१), तपरस्तत्कालस्य इति सूत्रेण अत्र एकमात्रिकः अकारः बोध्यः। अमि पूर्वः इति सूत्राद् पूर्वः इति पदमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इति अधिकृतम्। पूर्वस्य परस्य च इति द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः भवतीति तदर्थः। पदयोजना - पदान्ताद् एङः अति पूर्वपरयोः एकः पूर्वः भवति। सूत्रार्थो भवति - पदान्ताद् एङः अति परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपम् एकादेशः भवति। एचोऽयवायावः सूत्रस्य अयं योगः अपवादः।

उदाहरणम् - हरेऽव। विष्णोऽव।

सूत्रार्थसमन्वयः - हरिशब्दस्य सम्बोधनम् हरे इति। अव्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषे रूपम् अव इति। हरे अव इति वाक्ये स्थिते रेफात् परः यः एकारः सः अवशब्दस्य अकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। तत्र एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अयादेशे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपे कृते हरेऽव इति वाक्यं सम्पद्यते। हे हरे, हे गोविन्द, त्वं रक्ष, पाहि इति तदर्थः।

विष्णुशब्दस्य सम्बोधनम् विष्णो इति। अव्-धातोः लोटि मध्यमपुरुषे रूपम् अव इति। विष्णो अव इति वाक्ये स्थिते रेफात् परः यः एकारः सः अवशब्दस्य अकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। तत्र एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अयादेशे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपे कृते विष्णोऽव इति वाक्यं सम्पद्यते। हे विष्णो, त्वं रक्ष, पाहि इति तदर्थः।

[बहुत्र 'ऽ' इति यत् चिह्नं दृश्यते तस्य नाम अवग्रहः इति। तच्चिह्नं दर्शयति यद् अत्र एकः ह्रस्वः अकार आसीत्, अधुना नास्ति। पूर्वरूपः पररूपः लुप्तः वा अभवत् इति दर्शयति। अस्य चिह्नस्य किमपि उच्चारणं न भवति, न वा कर्तव्यम्। यत्र इदं चिह्नं लिखितमस्ति तत्र लुप्तस्य अकारस्य उच्चारणं नैव कर्तव्यम्।]

[७.१०] लोपः शाकल्यस्य॥ (८.३.१९)

सूत्रार्थः - अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोः यवयोः अशि परे वा लोपः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् पदद्वयमस्ति। लोपः (१/१), शाकल्यस्य (६/१)। भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि (८.३.१७) इति सूत्रात् अपूर्वस्य इति षष्ठ्यन्तम् अशि इति सप्तम्यन्तम् इति पदद्वयमनुवर्तते। अपूर्वस्य इत्यस्य अवर्णपूर्वयोः इति षष्ठीद्विवचनत्वेन परिणामः भवति। अवर्णः पूर्वः याभ्यां तौ अपूर्वौ। तयोः अपूर्वयोः इति बहुव्रीहिसमासः। अत्र अवर्णः इत्यनेन अकारस्य अष्टादश भेदाः बोध्याः। व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य इत्यस्मात् व्योः इति षष्ठीद्विवचनान्तम् पदमनुवर्तते। व् च य् च इति व्यौ, तयोः व्योः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। पदस्य इत्यधिकृतम् अस्ति। तस्य पदयोः इति षष्ठीद्विवचनत्वेन परिणामो भवति। वाक्ययोजना - अपूर्वयोः व्योः पदयोः लोपः शाकल्यस्य अशि। अत्र पदयोः अपूर्वयोः व्योः इति स्थितिः भवति। तत्र अपूर्वयोः इति व्योः इत्यस्य विशेषणम्। व्योः इति च पदयोः इत्यस्य विशेषणम्। अत एव व्योः इत्यंशे तदन्तविधिः भवति। तेन अवर्णपूर्वः यो यकारः, वकारः वा तदन्तं यत् पदं, तस्य वा लोपः। ततः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्तयोः वकारयकारयोः एव लोपः भवति। अतः फलितार्थः भवति - पदान्तयोः अवर्णपूर्वयोः व्योः लोपः वा स्यात् अशि परे। शाकल्यः नाम कश्चित् पाणिनिपूर्ववर्ती व्याकरणकारः। तस्य मतेन इदं कार्यं भवति। परन्तु अन्येषाम् आचार्याणां मते इदं कार्यं न भवति। पाणिनिः उभयम् अनुमोदते। अतः विकल्पः फलति। सूत्रार्थो भवति - अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोः यवयोः अशि परे वा लोपः। अर्थात् पदान्ते अवर्णः पूर्वम् यस्मात् तादृशः यकारः वकारः वा अस्ति चेत् अपिच ततः परम् अश्-प्रत्याहारस्थः वर्णः अस्ति चेत् यकारवकारयोः विकल्पेन लोपः भवति। अर्थात् अशि परे यदि पदान्ते अय् अव् आय् आव् एते स्युः तर्हि तेषाम् यकारस्य वकारस्य च लोपः विकल्पेन भवतीत्यर्थः।

उदाहरणम् - हर आगच्छ। विष्ण आगच्छ। तस्मा आह। विष्णा आस्था।

सूत्रार्थसमन्वयः - हरे आगच्छ इत्यादीनि एतानि वाक्यानि सन्ति। वाक्ये संहिता विकल्पेन भवति। यदि संहिता स्यात् तर्हि तत्र संहिताधिकारस्थानि सूत्राणि प्रवर्तन्ते। तदा हरे आगच्छ इत्युदाहरणे एकारः अचः आकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अत एव एचोऽयवायावः इति सूत्रं प्रवर्तते। तदा एकारस्य स्थाने अय् इति आदेशः भवति। तदा हरय् आगच्छ इति स्थितिः जायते। तत्र पदान्ते अवर्णः पूर्वं यस्मात् तादृशः यकारः अस्ति, अर्थात् पदान्ते अय् इति अस्ति, तस्मात् परम् अश्-प्रत्याहारस्थः आकारः अस्ति। लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रेण विकल्पेन लोपः भवति। यदा लोपः न भवति तदा लोपाभावपक्षे हरय् आगच्छ इति च स्थिते वर्णमेलनेन हरयागच्छ इति साधु रूपं निष्पद्यते।

विष्णो आगच्छ। तस्मै आह। विष्णौ आस्था। इत्येषु उदाहरणेषु अपि उपरि दर्शितक्रमेण कार्याणि भवन्ति। अपि च विष्णव् आगच्छ। तस्माय् आह। विष्णाव् आस्था। इति स्थितिः जायते। एषु उदाहरणेषु अवर्णपूर्वः यकारः वकारः चास्ति। यवयोः लोपः विकल्पेन भवति। तदा लोपाभावपक्षे - विष्णवागच्छ। तस्मायाह। विष्णावास्था। इति रूपाणि भवन्ति।

एषु चतुर्षु उदाहरणेषु लोपपक्षे तु - हर आगच्छ। विष्ण आगच्छ। तस्मा आह। विष्णा आस्था इति स्थितिः भवति। तदा तेषु अवर्णात् परम् सवर्णः अवर्णः अस्ति। अतः अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घैकादेशे प्राप्ते -

[७.११] पूर्वत्रासिद्धम्॥ (८.२.१)

सूत्रार्थः - सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपादी असिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परम् असिद्धम्।

सूत्रव्याख्या - अधिकारसूत्रमिदम्। अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादस्य अ अ (८.४.६७) इति अन्तिमसूत्रं यावद् अयमधिकारः। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। पूर्वत्र असिद्धम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। पूर्वत्र इति त्रल्-प्रत्ययान्तम् अव्ययम्। पूर्वत्र इत्यत्र सप्तम्यर्थे त्रल् अस्ति। तेन पूर्वस्मिन् इत्यर्थः लभ्यते। कस्मात् पूर्वस्मिन्, किं च तत् पूर्वम् इति प्रश्नः। तत्रोच्यते - अष्टाध्याय्याम् अष्टौ अध्यायाः सन्ति, प्रति अध्यायं च चत्वारः पादाः सन्तीति सुविदितम्। पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रम् अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादस्य प्रथमं सूत्रम्। तदा कस्मात् पूर्वम् इत्यस्य उत्तरं भवति अस्मात् (पूर्वत्रासिद्धम् इति) सूत्रात् पूर्वम्। किं तत् पूर्वम् इति प्रश्नस्य उत्तरं भवति - पूर्वं विद्यमानं शास्त्रम्, सूत्रजालम् इति। तच्च अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादेन सह सप्त अध्यायाः इति इयत् अस्ति। इयान् भागः सपादसप्ताध्यायी इति कथ्यते। अवशिष्टाः अष्टमाध्यायस्य त्रयः पादाः त्रिपादी इति कथ्यते।

असिद्धमिति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सिद्धम् इत्यस्य निष्पन्नम् इत्यर्थः। न सिद्धम् असिद्धमिति नञ्-तत्पुरुषः समासः। असिद्धम् इत्यस्य असिद्धवद् अनिष्पन्नवद् इति अर्थः क्रियते। किम् असिद्धम् इति प्रश्नः। तदा उच्यते। त्रिपादी असिद्धा। सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपादी असिद्धा।

इदमधिकारसूत्रम्। तेन इतः (पूर्वत्रासिद्धम् इति) परं यावदधिकारं सर्वेषु सूत्रेषु अस्य निवेशः कर्तव्यः। तदा त्रिपाद्याम् अपि पूर्वसूत्रं प्रति परसूत्रम् असिद्धम् इति अर्थो लभ्यते।

सूत्रार्थो भवति - सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपादी असिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परम् असिद्धम्।

एवञ्च सपादसप्ताध्यायी इति सिद्धकाण्डम् उच्यते। त्रिपादी इति असिद्धकाण्डमुच्यते। यतो हि सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपादी असिद्धा, किञ्च त्रिपाद्यामपि पूर्वसूत्रं प्रति परसूत्रम् असिद्धम् तथापि सपादसप्ताध्यायी सिद्धा एव। इदमपि बोध्यं यत् त्रिपाद्यामपि परं प्रति पूर्वसूत्रम् सिद्धम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - हर आगच्छ इत्यत्र लोपः शाकल्यस्य (८.३.१९) इति लोपविधायकं सूत्रं त्रिपादीस्थम् अस्ति। अकः सवर्णे दीर्घः (६.१.९७) इति सपादसप्ताध्यायीस्थम् अस्ति। अतः पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रप्रभावात् अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रं प्रति लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रम् असिद्धम्। अर्थात् लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रं नास्ति इव। तेन अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रं लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रेण कृतं यवयोः लोपं नैव जानाति। तद्दृष्ट्या हर आगच्छ इति स्थितिः नास्ति, वस्तुतः हरय् आगच्छ इत्येव स्थितिः अस्ति इति मन्यते। अतः अकः परं सवर्णः अक् नास्तीति न सवर्णदीर्घैकादेशः। तेन हर आगच्छ इति स्थितिः तथैव तिष्ठति, तत्र पुनः सवर्णदीर्घैकादेशः न भवति। एवमेव विष्ण आगच्छ। तस्मा आह। विष्णा आस्था इति एषु उदाहरणेषु अपि न सवर्णदीर्घैकादेशः। किन्तु अस्मद्दृष्ट्या तु सर्वं शास्त्रं सिद्धमेव। अतः अस्माभिः हर आगच्छ इति एवमेव लिख्यते, व्यवह्रियते च।

पाठगतप्रश्नाः-३

१३. अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

१४. (ए+ए) इति एकारात् परम् एकारः अस्ति चेत् किं सूत्रं प्रवर्तते।

१५. एङः पदान्तादति इति सूत्रं कस्यापवादः।

१६. लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रेण कस्य लोपः विधीयते।

१७. विष्णो आगच्छ इत्यस्य विष्ण आगच्छ इति परिवर्तनान्तरम् सवर्णदीर्घसन्धिः कुतो न भवति।

१८. असिद्धकाण्डे के पादाः सन्ति।

१९. विष्णो आगच्छ इत्यस्य सन्धौ किं रूपं निष्पद्यते।

१) विष्ण आगच्छ, विष्णावागच्छ २) विष्णा आगच्छ, विष्णवागच्छ

३) विष्ण आगच्छ, विष्णवागच्छ ४) विष्ण आगच्छ, विष्णावगच्छ

२०. उत्तरस्य योग्यं क्रमं निश्चिनुत यत्र पूर्वस्य अपवादः परसूत्रम्।

i) एङि पररूपम् ii) एत्येधत्यूठ्सु iii) वृद्धिरेचि iv) आद् गुणः

१)	(i)	(ii)	(iii)	(iv)
२)	(ii)	(i)	(iii)	(iv)
३)	(iv)	(iii)	(i)	(ii)
४)	(iv)	(i)	(iii)	(ii)

२१. अधः प्रथमस्तम्भे स्थितिः प्रदर्शिता। तत्र किं सूत्रं प्रवर्तेत इति द्वितीयसम्भात् चेतव्यम्।

(क) आ+ए	(i) इको यणचि
(ख) इ+उ	(ii) आद् गुणः
(ग) ए+ऊ	(iii) वृद्धिरेचि
(घ) आ+उ	(iv) एचोऽयवायावः

	(क)	**(ख)**	**(ग)**	**(घ)**
१)	(i)	(ii)	(iii)	(iv)
२)	(ii)	(i)	(iii)	(iv)
३)	(iii)	(i)	(iv)	(ii)
४)	(ii)	(iii)	(iv)	(i)

इतः ऊर्ध्वम् प्लुतानाम् प्रगृह्याणां च प्रकृतिभावः विधास्यते। अतः के प्लुताः के वा प्रगृह्याः इति ज्ञानाय कानिचन सूत्राणि उपन्यस्यन्ते। अयं सन्धिः **प्रकृतिभावसन्धिः** इति कथ्यते।

[७.१२] दूराद्धूते च॥ (८.२.८४)

सूत्रार्थः - दूरात् सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। दूरात् हूते च इति सूत्रगतपदच्छेदः। दूरात् (५/१), हूते (७/१), च इत्यव्ययपदम्। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः इति सूत्रात् वाक्यस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं, टेः इति षष्ठ्येकवचनान्तम्, प्लुतः इति प्रथमान्तम् इति त्रीणि पदानि अनुवर्तन्ते। पदसमूहः वाक्यम्। पदयोजना - दूरात् हूते वाक्यस्य टेः प्लुतः भवति। कश्चित् कञ्चित् आह्वयति। तदा प्रथमोच्चारितं शब्दं बोध्यमानः न शृणोति, किन्तु अधिकं प्रयत्नम् अपेक्षते, तदा स दूरे अस्ति इति मन्यते। हूतशब्दस्य आह्वानम् अर्थः। आह्वानम् अत्र सम्बोधनमेव। सूत्रार्थो भवति - दूरात् सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा भवति।

उदाहरणम् - आगच्छ कृष्ण३।

सूत्रार्थसमन्वयः - आगच्छ कृष्ण३ इति अस्मिन् वाक्ये कश्चित् गोपः कृष्णम् आह्वयति। तदा अल्पध्वनिं कृष्णः श्रोतुं न शक्नोति। तेन ज्ञायते यत् कृष्णः दूरे अस्ति। अतः गोपः उच्चैः वदति। आगच्छ कृष्ण इति वाक्ये णकारात् परवर्ती अकारः टिसंज्ञकः। स प्रकृतसूत्रेण प्लुतः भवति। तदा आगच्छ कृष्ण३ इति वाक्यं सम्पद्यते।

[७.१३] ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्॥ (१.१.११)

सूत्रार्थः - ईदन्तम् ऊदन्तम् एदन्तम् च द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। ईदूदेत् द्विवचनम् प्रगृह्यम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। ईत् च ऊत् च एत् च इति ईदूदेत् इति समाहारद्वन्द्वसमासः। अत्र ईत् ऊत् एत् एषु तपरकरणम् सन्देहराहित्यार्थम् न तु तपरस्तत्कालस्य इति तत्कालिकस्य ग्रहणार्थम्। ईदूदेत् इति पदं द्विवचनम् इत्यस्य विशेषणम्। अतः तदन्तविधिना ईदन्तम् ऊदन्तम् एदन्तम् च द्विवचनम् इत्यर्थः लभ्यते। तदा सूत्रार्थो भवति - ईदन्तम् ऊदन्तम् एदन्तम् च द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवति।

उदाहरणम् - हरी। विष्णू। गङ्गे। अत्र हरिशब्दस्य विष्णुशब्दस्य गङ्गाशब्दस्य च प्रथमाद्विवचने रूपाणि एतानि। अनेन सूत्रेण हरी इति शब्दे व्यपदेशिवद्भावेन ईदन्तस्य द्विवचनस्य ईकारस्य, विष्णू इत्यत्र ऊकारस्य, गङ्गे इत्यत्र एकारस्य च प्रगृह्यसंज्ञा भवति।

[७.१४] अदसो मात्॥ (१.१.१२)

सूत्रार्थः - अदस्-शब्दावयवः यो मकारः, तस्मात् परौ ईदूतौ प्रगृह्यौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। अदसः मात् इति सूत्रगतपदच्छेदः। अदस् इति सर्वनाम्नः अदसः इति षष्ठ्येकवचनम्। इयमवयवषष्ठी। मात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्।

इयं दिग्योगे पञ्चमी। ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् इति सूत्रात् ईदूत् इति प्रगृह्यम् इति च पदद्वयमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - अदस्-शब्दावयवः यो मकारः, तस्मात् परौ ईदूतौ प्रगृह्यौ स्तः।

उदाहरणम् - अमी। अमू। प्रकृते अमी इति अदस्-शब्दस्य पुंसि प्रथमाबहुवचनान्तं रूपम्। तस्मिन् मकारात् परम् ईद् अस्ति। अमू इति अदस्-शब्दस्य पुंसि प्रथमाद्विवचनान्तं रूपम्। तस्मिन् मकारात् परम् ईद् अस्ति।

[७.१५] निपात एकाजनाङ्॥ (१.१.१४)

सूत्रार्थः - आङ्-भिन्नः एकाच् निपातः प्रगृह्यसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। निपातः एकाच् अनाङ् इति सूत्रगतपदच्छेदः। निपातः इति प्रथमैकवचनम्। एकः अच् इति एकाच् इति कर्मधारयसमासः। न आङ् इति अनाङ् इति नञ्तत्पुरुषसमासः। ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् इति सूत्रात् प्रगृह्यम् इति पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - आङ्-भिन्नः एकाच् निपातः प्रगृह्यसंज्ञः भवति।

उदाहरणम् - अ (आक्षेपे), आ (वाक्ये स्मरणे च), इ (सम्बोधने विस्मये), ई (सम्बोधने), उ (सम्बोधने वितर्के च), ऊ, ए, ऐ, ओ, औ (सम्बोधने), आङ् (अल्पे मर्यादायां च) इति एते चादयः सन्ति। तेन चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रेण निपातसंज्ञकाः सन्ति। एते एकाचः च सन्ति। तेषु आङ् प्रगृह्यसंज्ञः न भवति। अन्ये प्रगृह्यसंज्ञाः भवन्ति।

[७.१६] प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्॥ (६.१.१२१)

सूत्रार्थः - प्लुताः प्रगृह्याः च अचि परे नित्यं प्रकृत्या भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। प्लुतप्रगृह्याः अचि नित्यम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्लुताः च प्रगृह्याः च इति प्लुतप्रगृह्याः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। अचि (७/१), नित्यम् (१/१)। प्रकृत्यान्तःपादम् इति सूत्राद् प्रकृत्या इति तृतीयान्तं पदमनुवर्तते। पदयोजना - प्लुतप्रगृह्याः अचि प्रकृत्या नित्यम्। सूत्रार्थो भवति - प्लुताः प्रगृह्याः च अचि परे नित्यं प्रकृत्या भवन्ति। सन्धिविकारो न भवतीति तात्पर्यम्।

उदाहरणम् - प्लुतस्य उदाहरणम् - आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति।

सूत्रार्थसमन्वयः - आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति इत्यस्मिन् आगच्छ कृष्ण इति एकं वाक्यम्। दूराद्धूते च इति सूत्रेण विकल्पेन णकारोत्तरः अकारः प्लुतः भवति। तदा आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति इति स्थितिः उद्भवति। तत्र अ३कारात् परम् अत्र इति शब्दस्य अकारः अच् अस्ति। अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घैकादेशे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रकृतिभावः भवति। अर्थात् यदा प्लुतः भवति तदा सवर्णदीर्घः न भवति। यदा प्लुतः न भवति तदा सवर्णदीर्घः भवति एवञ्च आगच्छ कृष्ण३ अत्र गौश्चरति इति, 'आगच्छ कृष्णात्र गौश्चरति' इति द्विविधोऽपि प्रयोगः फलति।

प्रगृह्यस्य उदाहरणम् - हरी एतौ। अत्र रेफोत्तरः यः ईकारः स ईदन्तं द्विवचनमस्ति। ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् इति सूत्रेण तस्य प्रगृह्य संज्ञा भवति। तस्मात् परम् अच् एकारः अस्ति। तत्र इको यणचि इत्यनेन यणि प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रकृतिभावः भवति। अर्थात् स्वरूपेण अवस्थानं भवति, न कोऽपि वर्णविकारः भवति। तेन हरी एतौ इति एव रूपं तिष्ठति। ऊदन्तद्विवचनस्य उदाहरणम् - विष्णू इमौ। एदन्तद्विवचनस्य उदाहरणम् - गङ्गे अमू।

अमी ईशाः। अत्र अदस् इति सर्वनाम्नः पुंसि प्रथमाबहुवचने अमी इति रूपम्। अस्मिन् मकारात् परः ईत् अस्ति। तस्य अदसो मात् इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा भवति। अत्र मकारात् परः यः ईकारः, तस्मात् परम् ईकारः अस्ति। अकः सवर्णे दीर्घः इत्यनेन सवर्णदीर्घैकादेशे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रकृतिभावः भवति। तेन अमी ईशाः इत्येव तिष्ठति।

अदस् इति सर्वनाम्नः पुंसि स्त्रियाम् क्लीबे च प्रथमाद्विवचने रूपम् अमू अमू अमू इति। तत्र एतेषां रूपाणां साधनक्रमः पृथक् पृथक् अस्ति।

स्त्रीलिङ्गे क्लीबे च प्रक्रियया 'अदे' इति स्थितिः जायते। तत्र अदसोऽसेर्दादु दो मः (८.२.८०) इति सूत्रेण दस्य मकारः, एकारस्य च ऊकारः विधीतये। परन्तु ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् इति सूत्रदृष्ट्या अदसोऽसेर्दादु दो मः (८.२.८०) इति सूत्रम् असिद्धम्। अपि च 'अदे' इति स्थितौ एव एदन्तद्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञा भवति। तेन ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् इति सूत्रेणैव प्रगृह्यसंज्ञा भूत्वा प्रकृतिभावोऽपि प्रकृतसूत्रेण भवति। अतः अदसो मात् (१.१.१२) इति सूत्रं तत्र नावश्यकम्। परन्तु पुंलिङ्गे अमू इति रूपसाधनप्रक्रियायाम् अदौ इति स्थितिः भवति। तत्र अदसोऽसेर्दादु दो मः (८.२.८०) इति सूत्रेण दस्य मकारः, एकारस्य च ऊकारः विधीयेते। तेन अमू इति रूपं पुंसि निष्पद्यते। अदौ इति रूपे औकारस्य न केनापि सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा। तदा अदसो मात् इति सूत्रमारब्धम्। तच्च सिद्धकाण्डीयम्। तस्य दृष्ट्या अदसोऽसेर्दादु दो मः (८.२.८०) इति सूत्रम् असिद्धम्। परन्तु अदसो मात् (१.१.१२) इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् अदसोऽसेर्दादु दो मः (८.२.८०) इति सूत्रम् असिद्धं न भवति। अतः अमू इति अत्रत्यस्य ऊकारस्य अदसो मात् (१.१.१२) इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा भवति। अतः ऊदन्तस्य उदाहरणम् रामकृष्णावमू आसाते इति दीयते। तत्र रामकृष्णौ इति पदमिदं दर्शयति यत् अत्रत्यम् अमू इति रूपं पुंलिङ्गे इति। प्रगृह्यसंज्ञावशात् प्रकृतिभावः भवति।

निपाताः ये प्रगृह्याः सन्ति तेषाम् उदाहरणानि - इ इन्द्रः। उ उमेशः। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तत्। अत्र एषु सर्वेषु इ, उ, आ एतेषां चादित्वात् चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रेण निपातसंज्ञा, निपातत्वात् निपात एकाजनाङ् इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा। इ इन्द्रः इत्यत्र, उ उमेशः इत्यत्र च अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घैकादेशे प्राप्ते प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इति सूत्रेण प्रकृतिभावः भवति। आ एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत् इत्यनयोः उदाहरणयोः वृद्धिरेचि इति सूत्रेण वृद्धौ प्राप्तायाम् प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इति सूत्रेण प्रकृतिभावः भवति।

पाठगतप्रश्नाः-४

२२. दूराद्धूते च इति सूत्रेण किं विधीयते।
२३. विष्णू इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।
२४. अमी इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा केन सूत्रेण।
२५. आङः प्रगृह्यसंज्ञा भवति न वा।
२६. प्रकृतिभावविधायकं सूत्रं किम्।

पाठसारः

ययोः द्वयोः वर्णयोः संहिता भवति, अर्थात् ययोर्मध्ये अर्धमात्रातः अधिककालस्य व्यवधानं नास्ति तयोः संहिताधिकारस्थसूत्रैः विभिन्नाः आदेशाः भवन्ति। ययोः संहिता तयोः एकः पूर्ववर्णः अपरः परवर्णः च कथ्यते। अस्मिन् पाठे पूर्वपरयोः द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः विधीयते। तत्राधिकारसूत्रम् हि एकः पूर्वपरयोः।

अवर्णाद् इकि परे आद् गुणः इति सूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने गुणः अर्थात् अ ए ओ एषु अन्यतमः एकादेशः विधीयते। उपेन्द्रः इत्युदाहरणम्। अयमेव गुणसन्धिः इति प्रसिद्धिः। अवर्णाद् एचि परि पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः अर्थात् आ ऐ औ एषु अन्यतमः एकादेशः वृद्धिरेचि इति सूत्रेण विधीयते। इदं सूत्रं गुणस्य अपवादः अस्ति। अयमेव वृद्धिसन्धिः इति प्रसिद्धिः।

ऋकारस्य स्थाने यदा अ आ इ ई उ ऊ एते वर्णाः विधीयन्ते तदा तैः सह रेफस्य योगं कृत्वा विधेयाः। ऋकारस्य स्थाने अकारः विधीयते चेत् सः अर् इति वस्तुतः प्रयोगत्कव्यः। तत्र उरण् रँपरः इति सूत्रं मानम्। कृष्णर्द्धिः इत्युदाहरणम्।

वृद्धिरेचि इति सूत्रेण उत्सर्गतः वृद्धिः प्राप्नोति। परन्तु क्वचित् नेष्यते। अतः एङि पररूम् इति सूत्रेण अवर्णान्तात् उपसर्गात् एङादौ धातौ परे वृद्धिं बाधित्वा पररूपम् विधीयते। इदं कार्यं शकन्ध्वादिगणे अपि आवश्यकमिति शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् इति वार्तिकं कृतं कात्ययनमुनिना। अयं पररूपसन्धिः इति संस्कृते प्रचारः। इदम् एङि पररूपं क्वचित् नेष्टम्। अतः एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रं प्रणीतम् पाणिनिना। तेन अवर्णात् एजादिः एतिः एधतिः यदि परे स्यात् तर्हि पररूपं बाधित्वा वृद्धिः विधीयते। यदि ऊठ् परे स्यात् तर्हि गुणं बाधित्वा वृद्धिः विधीयते।

एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रस्य बहूनि वार्तिकानि सन्ति। तेन अक्षौहिणी प्रौहः प्रौढः सुखार्तः प्रार्णम् इत्यादीनि साधुरूपाणि भवन्ति।

अवर्णान्ताद् उपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते गुणं बाधित्वा वृद्धिः विधीयते। तत्र उपसर्गाद् ऋति धातौ इति सूत्रं मानम्। प्रार्च्छति इत्यत्रोदाहरणम्।

अकः परम् सवर्णः अक् भवति चेत् पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घः एकादेशः भवति। अयं सवर्णदीर्घसन्धिः इति प्रसिद्धिः। देवालयः विष्णूदयः इत्यादीनि अत्रोदाहरणानि।

पदान्ते एङ् अस्ति किञ्च ततः परवर्णः यदि अत् अर्थात् ह्रस्वः अकारः अस्ति तर्हि पूर्वरूपम् भवति। अकारस्य लोपः जातः इति नैके सामान्याः वदन्ति। परन्तु नायं लोपः। अत्र पूर्वरूपम् अभवत् इति ध्येयम्। विष्णोऽव प्रभोऽत्र इत्यादीनि उदाहरणानि।

बहुत्र संस्कृते वयं पश्यामः यत् त इमे, रथोपस्थ उपाविशत् एवं स्थलानि सन्ति यत्र अ+इ, अ+उ इति एतेषाम् पुनः गुणवृद्धिसवर्णदीर्घादीनि सन्धिकार्यानि न सन्ति। परन्तु भाति यत् अत्र तु भवितुम् अर्हति। परन्तु नैव भवति। तत्र रहस्यं हि तेषु उदाहरणेषु तय् इमे रथोपस्थय् उपाविशत् इति यकारम् गुणादिविधायकं सूत्राणि पश्यन्ति। यकारस्य लोपस्तु लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रेण विहितः। परन्तु तत्सूत्रमेव गुणादिविधायकसूत्रदृष्ट्या नास्ति इव। पाणिनिना महता कौशलेन अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादस्य प्रथमं सूत्रं कृतम् पूर्वत्रासिद्धमिति। अनेन सूत्रेण अष्टमाध्यायस्य पादेन सह सप्त अध्यायाः सपादसप्ताध्यायी सिद्धकाण्डम् कथ्यते। अष्टमाध्यायस्य अन्तिमं पादत्रयं हि त्रिपादी च असिद्धकाण्डमुच्यते।

प्लुतवर्णात् परं प्रगृह्यसंज्ञकात् च परं यदि अच् स्यात् तर्हि तत्र पूर्वस्य परस्य उभयस्य वा परिवर्तनं न भवति। इदं स्वरूपेण अवस्थानमेव प्रकृतिभावः इति कथ्यते। तत्र प्लुतस्य विधानं दूराद्धूते च इति सूत्रेण भवति। प्रगृह्यसंज्ञा च ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् इति असतो मात् इति सूत्रद्वारा भवति। प्रकृतिभावविधायकं सूत्रं तावत् प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इति।

योग्यतावर्धनम्

सूत्रस्य व्याख्यानम् इति व्याकरणस्य महान् विषयः। अष्टाध्याय्याः पठनं पाठनं वा भवतु, सूत्रव्याख्यानं विना पदमेकम् अग्रे न गच्छन्ति विद्वांसः। ये खलु व्याकरणम् अवलम्ब्य अग्रे पठन्ति ते उन्नतकक्षासु व्याकरणस्य सर्वप्रथमम् प्रक्रियाग्रन्थान् पठन्ति। ततः परम् वादग्रन्थान् पठन्ति। ततः परम् दार्शनिकग्रन्थान् च पठन्ति। अस्माकम् अयं पाठ्यग्रन्थः अपि प्रक्रियाग्रन्थः एव। प्रक्रियाग्रन्थे सूत्राणां व्याख्यानम् आवश्यकम् भवति। वादग्रन्थेषु तु वस्तुतः विभिन्नानाम् आचार्याणाम् व्याख्याने मतभेदाः एव बाहुल्येन आलोच्यन्ते। दार्शनिकग्रन्थेषु व्याकरणस्य सूत्रव्याख्यानं प्रायः नैव भवति। नापि किमपि रूपं वा साध्यते।

सूत्रव्याख्यानं परीक्षासु अपि बाहुल्येन पृच्छ्यते। अतः व्याख्यानं नाम किम्। कति अङ्गानि सन्ति व्याख्यानस्य। कथं तत् कर्तव्यम्। तस्य विशिष्टक्रमेण उपस्थापनम् च किम् इति एतत् अत्र छात्रहिताय प्रदर्श्यते। तत्रायं श्लोकः मुख्यः -

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृतम्।।

१) पदच्छेदः, २) पदोर्थोक्तिः, ३) विग्रहः, ४) वाक्ययोजना, ५) आक्षेपः, ६) समाधानम्
एते विषयाः एवञ्च अन्येऽपि केचिद् विषयाः अधः सविस्तरं प्रदर्श्यन्ते।
उदाहरणम् - **उपसर्गाद् ऋति धातौ** इति सूत्रम्।

- **सूत्रस्य अवतरणम्। किमर्थं सूत्रम् प्रणीतम्।**
  (प्र ऋच्छति इति स्थिते आद् गुणः इत्यनेन गुणे प्राप्ते गुणस्य अपवादं कृत्वा वृद्धिविधानाय इदं सूत्रम् प्रणीतम्।)
- **सूत्रस्थलम् - कस्मिन् प्रकरणे अस्ति।**
  अस्मत्पाठ्यक्रमे अच्सन्धिप्रकरणे सूत्रमिदं विलसति/राजते/विराजते/वर्तते/विद्यते।
- **षट्सु प्रकारेषु अस्य सूत्रस्य प्रकारः कः।** (विधिसूत्रम् , परिभाषासूत्रम् ...)
  (संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
  अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते।।
  इति षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्)
- **सूत्रे कति पदानि सन्ति।**
  (सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति।)
- **यदि पदेषु सन्धिः अस्ति तर्हि सन्धिविच्छेदं कृत्वा पदानि देयानि।**
  (उपसर्गाद् ऋति धातौ इति सूत्रगतपदच्छेदः।)
- **सूत्रस्थपदानाम् विभक्तिनिर्देशः कर्तव्यः।**
  (उपसर्गाद् इति पञ्चम्येकवचनान्तम् पदम्। ऋति इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। धातौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्।)
- **यदि कोऽपि समासः अस्ति तर्हि तस्य विग्रहः, समासस्य नाम च वक्तव्यम्।**
  (अस्मिन् समासः तु न दृश्यते। अतः किमपि न वक्तव्यम्।)
- **अनुवृत्तिः अधिकारः आक्षेपः इति प्रकारैः यानि पदानि आयान्ति, तत्र कस्मात् सूत्रात् किम् पदम् आयाति इति वक्तव्यम्। तस्य विभक्तिः वक्तव्या। यदि समासः अस्ति तर्हि**

विग्रहः, समासनाम च वक्तव्यम्। आगतानां पदानां क्वचिद् विभक्तिविपरिणामः भवति। स विपरिणामः अपि वक्तव्यः।

(आद् गुणः इति सूत्राद् आत् इति पञ्चम्यन्तम् पदम् अनुवर्तते। वृद्धिरेचि इति सूत्राद् वृद्धिः इति प्रथमान्तं विधेयपरपदम् अनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इति अधिकृतम्। समासः - पूर्वः च परः च तौ पूर्वपरौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तयोः पूर्वपरयोः इति। पूर्वस्य परस्य च इति द्वयोः स्थाने एकः एव आदेशः भवतीति तदर्थः।)

- **परिभाषया उपस्थापितानि पदानि वक्तव्यानि।**

  (अत्र पदोपस्थापिकया परिभाषया न किमपि पदमागतम्।)

- **एवं सर्वाणि पदानि लब्धानि चेत् सर्वाणि पदानि विशिष्टक्रमेण लेख्यानि - सा पदयोजना/वाक्ययोजना भवति।**

  (वाक्ययोजना - आद् उपसर्गात् ऋति धातौ पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः।)

- **केन सूत्रेण, केन नियमेन, कया परिभाषया कस्य पदस्य केन अन्वयः/सम्बन्धः भवति इति वक्तव्यम्।**

  (**तदन्तविधिः** - अस्मिन् सूत्रे तदन्तविधिः भवति। अत्र आद् उपसर्गात् समानविभक्तिकं पदद्वयम् अस्ति। एकं विशेषणम् अपरं च विशेष्यम्। अतः तदन्तविधिः भवति। तदा तथा विशेष्यः उपसर्गः ग्राह्यः यस्य अन्ते विशेषणम् अवर्णः अस्ति। अत्र उपसर्गः इति विशेष्यः। आद् इति विशेषणम्। तदन्तविधिना अवर्णान्तः उपसर्गः बोध्यते।

  तदादिविधिः - ऋति धातौ इति पदद्वयं सप्तम्याम्। तयोः ऋति इति पदेन केवलम् लक्ष्ये एकदा एकः एव अल् ऋकारः लभ्यते। अतः ऋति इति अल्बोधकं पदमस्ति। एवं सति तदादिविधिः भवति। एवञ्च तथा विशेष्यं ग्राह्यं यस्य आदिः विशेषणम् अस्ति। अत्र विशेष्यः धातुः इति, विशेषणम् ऋत् इति। अतः तथा धातुः बोध्यः यस्य आदिः वर्णः ऋकारः अस्ति। अर्थो भवति - ऋकारादिः धातुः इति।

  एकः पूर्वपरयोः इत्यत्र पूर्वपरयोः इति पदे अनुयोगिविरहात् स्थानषष्ठी। अतः षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषया पूर्वपरयोः स्थाने इति अर्थः लभ्यते।)

- **सूत्रार्थः वक्तव्यः।**

  (सूत्रार्थो भवति - अवर्णान्ताद् उपसर्गाद् ऋकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति।)

- **सूत्रस्य सरलभाषया अर्थः स्पष्टीकर्तव्यः।**

(अर्थात् अकारान्ताद् उपसर्गात् परं यदि ऋकारादिधातुः स्यात् तर्हि अकार-ऋकारयोः स्थाने वृद्धिः एकादेशः भवति।)

- **उदाहरणम् देयम्।**

(उदाहरणम् - प्रार्छति।)

- **सूत्रार्थस्य उदाहरणे योजनम्/ समन्वयः प्रदर्शनीयः। उदाहरणस्य अर्थः च वक्तव्यः।**

(**सूत्रार्थसमन्वयः** - प्र ऋच्छति इत्यत्र अवर्णान्तः उपसर्गः अस्ति, ऋच्छति इति ऋकारादिः धातुः परे अस्ति। अतः तत्र आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण वृद्धिः विधीयते। यदि अत्रापि आद् गुणः इति सूत्रमेव प्रवर्तेत तर्हि प्रकृतसूत्रं निरवकाशम् अर्थात् व्यर्थं भवेत्। अतः वचनप्रामाण्यात् अयं गुणस्यापवादः। अ+ऋ इति पूर्वपरयोः स्थाने आ ऐ औ एषु अन्यतमः भवति। तत्र आ अण् अस्ति, स च ऋकारस्य स्थाने विधीयते। अतः उरण् रपरः इति सूत्रेण आर् इति भवति। तदा आर् ऐ औ एषु आर् एव स्थानतः अन्तरतमः। अतः स एव भवति। तदा प्रार्च्छति इति रूपं निष्पद्यते।)

पाठान्तप्रश्नाः

अधः केचित् प्रश्नाः दीयन्ते। तेषाम् उत्तराणि प्रामुख्येन दीर्घाणि एव सन्ति। सूत्रव्याख्यानं रूपसाधनं च इति द्वौ भवतः व्याकरणस्य प्रश्नस्य मुख्यौ प्रकारौ। अच्सन्धिप्रकरणे योग्यतावर्धनांशे एकस्य सूत्रस्य व्याख्यानं सविस्तरं प्रदर्शितम् अस्ति। तद् दृष्ट्वा बुद्ध्वा च एतेषामपि सूत्राणां व्याख्यानं कर्तव्यम्।

झलां जश् झशि इति सूत्रे रूपसाधनं कथं कर्तव्यमिति रूपसाधनस्य नैके प्रकाराः सविस्तरं प्रदर्शिताः सन्ति। अतः तत् स्थलं दृष्ट्वा बुद्ध्वा च अन्येषामपि रूपाणां साधने प्रयासः निष्ठया विधेयः। प्रथमं लघु रूपं साधनीयम्। ततः परं क्रमशः विस्तारः कर्तव्यः।

१. आद् गुणः इति सूत्रं व्याख्यात।

२. वृद्धिरेचि इति सूत्रं व्याख्यात।

३. उपसर्गाद् ऋति धातौ इति सूत्रं व्याख्यात।

४. अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रं व्याख्यात।

५. पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रं व्याख्यात।

६. ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमिति सूत्रं व्याख्यात।

७. अस्मिन् पाठे किं सूत्रं कस्य अपवादः इति संगृह्य कारणमपि प्रतिपादयत।

८. अत्र अधः प्रारम्भस्थितिः दीयते। किञ्च यद्रूपं साधनीयं तदपि दीयते। ततः प्रदत्तानि रूपाणि ससूत्रं साधयत।

प्रारम्भः	साध्यं रूपम्	प्रारम्भः	साध्यं रूपम्
गज इन्द्रः	गजेन्द्रः	तव एव	तवैव
रमा ईशः	रमेशः	दुग्ध ओदनः	दुग्धौदनः
सूर्य उदयः	सूर्योदयः	राम औत्सुक्यम्	रामौत्सुक्यम्
देव ऋषिः	देवर्षिः	दुर्गा औदार्यम्	दुर्गौदार्यम्
यज्ञ उपवीतम्	यज्ञोपवीतम्	मा एवम्	मैवम्
जन्म उत्सवः	जन्मोत्सवः	रोग औषधम्	रोगौषधम्
ग्रीष्म ऋतुः	ग्रीष्मर्तुः	दीर्घ एकारः	दीर्घैकारः
दण्ड अग्रम्	दण्डाग्रम्	हरि ईशः	हरीशः
विद्या आनन्दः	विद्यानन्दः	मुनि इन्द्रः	मुनीद्रः
भूमि ईशः	भूमीशः	गुणी इति	गुणीति
मधु उदकम्	मधूदकम्	पितृ ऋणम्	पितृणम्

९. स्तम्भयोः सम्बद्धानां मेलनं कुरुत।

(क) वृद्धिरेचि	(i) प्रैति
(ख) एत्येधत्यूठ्सु	(ii) नद्युदकम्
(ग) एङि पररूपम्	(iii) गुणापवादः
(घ) अकः सवर्णे दीर्घः	(iv) अधिकारः
(ङ) इको यणचि	(v) देवेशः
(च) आद् गुणः	(vi) उपोषति
(छ) एचोऽयवायावः	(vii) कवीशः
(ज) एकः पूर्वपरयोः	(viii) देवावास्ताम्

पाठान्तप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. एकः पूर्वपरयोः इति अधिकारसूत्रम्। अस्मिन्नधिकारे विधीयमानः आदेशः पूर्वपरयोः स्थाने एकः एव भवतीति तदर्थः।

२. गङ्गोदकम् इत्यत्र ओकारः आद् गुणः इति सूत्रेण।

३. अवर्णाद् अचि परे पूर्वपरयोः एकः गुण आदेशः भवतीति आद् गुणः इति सूत्रस्यार्थः।

४. उरण् रपरः इति सूत्रे अण् अइउण् इति सूत्रस्थेन णकारेण।

५. ऋकारस्य स्थाने इकारः भवति चेत् वस्तुतः इर् आदेशः भवति, उरण् रपरः इति सूत्रेण।

६. ४)

७. १)

उत्तराणि-२

८. वृद्धिरेचि इति सूत्रस्यार्थो हि अवर्णाद् एचि परे पूर्वपरयोः स्थाने एकः वृद्धिः आदेशः भवति।

९. एङि पररूपम्।

१०. ३)

११. १)

१२. ४)

उत्तराणि-३

१३. अकः सवर्णे अचि परे पूर्वपरयोः दीर्घः एकादेशः भवति।

१४. एचोऽयवायावः।

१५. एचोऽयवायावः।

१६. अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोः यवयोः अशि परे वा लोपः।

१७. विष्णो आगच्छ इत्यस्य विष्ण आगच्छ इति परिवर्तने लोपः शाकल्यस्य इति सूत्रेण वलोपः कृतः। वलोपविधायकम् इदं सूत्रं अकः सवर्णे दीर्घः इति सवर्णदीर्घसन्धिविधायकम् सूत्रं प्रति पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण असिद्धम्। वलोपस्य असिद्धत्वात् न सवर्णदीर्घैकादेशः।

१८. असिद्धकाण्डे अष्टमाध्यास्य द्वितीयतृतीयचतुर्थपादाः सन्ति।

१९. ३)

२०. ३)

२१. ३)

उत्तराणि-४

२२. दूराद्धूते च इति सूत्रेण दूरात् सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा विधीयते।

२३. विष्णू इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञाविधायकं सूत्रम् हि ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् इति।

२४. अमी इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा अदसो मात् इति सूत्रेण।

२५. न।

२६. प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इति सूत्रं प्रकृतिभावविधायकम्।

।।इत्यच्सन्धिः सप्तमः पाठश्च।।